

SCHRIJVEN OVER LEZEN

Het dagboek van Jacoba van Thiel, 1767-1770

The diary of Jacoba van Thiel, 1767-1770

This article traces the actual daily reading experience of Jacoba van Thiel (1742-1800) as she recorded it in her spiritual diary kept between 1767-1770. Although diaries like her's are rare, they are important, because only texts like these make it possible to incorporate the view of the reader in the social history of reading. According to contemporaries, and later to historians as well, women like Van Thiel read very traditionally, but her diary shows that this was only part of the story. On the one hand, Van Thiel can indeed be described as a traditional reader, but on the other Van Thiel's ways of reading were also very versatile.

Lezen was eind achttiende eeuw een levensbehoefte geworden, zo constateerde de schrijver van de *Nieuwe bijdragen tot het menschelijk geluk* in 1797. Lazen mensen voorheen slechts incidenteel en zaten alleen geleerden dagelijks met hun neus in de boeken, nu, aldus de auteur, nam iedere 'sterveling' wanneer het maar kon lectuur in handen. Vooral onder jeugdige lezeressen was er volgens hem veel veranderd. Vroeger lazen meisjes nauwelijks: 'Dat men zou mogen *lezen*, inplaats van te *werken*, daaraan dagt men toen niet: het bleef altijd de belooning van eenen vlijtigen arbeid, als de toegevende moeder haar lieve Kind in den gemoedelijken Jan Luiken of vrolijken Vader Cats, eens een uurtje kijken liet'. Erg ver reikte de geestelijke horizon van lezeressen dan ook niet: 'Bunjan's *Christen reise*, Du Moulin *Vrede der Zielen*, Thomas à Kempis en dergelijke schrijvers besloten haaren geheelen schat van kundigheden.' De lectuur van vrouwen was eerder dus wel erg beperkt en dat was door de groeiende leeslust gelukkig veranderd, maar in 1797 was het volgens de schrijver te ver naar de andere kant doorgeslagen: '... nauwelijks zult gij een welgekleed meisje ontmoeten, die niet reeds een vijftig stukjes van smaak en een paar douzijn romans gelezen [...] heeft'.¹

Eind achttiende eeuw dachten velen een verandering in het leesgedrag van hun tijdgenoten waar te nemen en dan vooral bij lezeressen. Steeds meer vrouwen gingen lezen en zij stortten zich op nieuwe genres als het tijdschrift of de roman. Enerzijds werd deze ontwikkeling toegejuicht, zoals door Betje Wolff en Aagje Deken.² Anderzijds school er volgens velen gevaar in de groei-

ende leeslust, want een al te grote interesse in boeken of in ongepast geachte lectuur als romans en geleerde werken, kon er namelijk toe leiden dat het huishouden werd verwaarloosd, het domein waarop de vrouw geacht werd zich te richten.³

Was er eind achttiende eeuw daadwerkelijk zo veel veranderd in het leesgedrag van vrouwen? Hoewel lezen geen veronachtzaamd onderwerp is in de sociale geschiedenis, biedt de gebruikelijke methode weinig handvatten om deze vraag te beantwoorden. Er is veel kwantitatief onderzoek verricht naar de omvang van het geletterde publiek, maar de praktijk van het lezen (en het schrijven) is tot nu toe buiten beeld gebleven, terwijl dit toch meer inzicht kan geven in het alfabetiseringsproces.⁴ We weten wel dat er in de achttiende eeuw steeds meer vrouwen waren die konden lezen, maar hoe zij die vaardigheid in het dagelijks leven gebruikten en of zij meer en anders lazen dan daarvoor, is op basis van cijfers over de mate van alfabetisering niet te achterhalen.

In de boekgeschiedenis is er sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw een groeiende belangstelling voor de geschiedenis van het lezen en wordt er behalve naar de productie en distributie van boeken ook onderzoek verricht naar de consumptie van het gedrukte woord.⁵ In Nederland heeft vooral de vraag naar de werkelijke lectuurvoorkeur van sociale groepen aandacht gekregen, met nadruk op de achttiende eeuw. Daaruit blijkt dat er eind acht-

---

1. Geciteerd in J.J. Kloek, 'Lezen als levensbehoefte. Roman en romanpubliek in de tweede helft van de 18e eeuw', in: *Literatuur 1* (1984) 136-142, aldaar 137-138. Over de geschiedenis van het lezen zie mijn proefschrift *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland, 1624-1770* (Hilversum 2004). Dit artikel is gebaseerd op hoofdstuk vijf uit deze studie en is een uitgebreide versie van de paper gegeven in het kader van het nwo internationaliseringsprogramma 'Egodocumenten, zelfreflectie en culturele verandering: Nederland, Zwitserland en de Europese context, 1600-1900' op het congres 'Bilanz und Perspektiven der Selbstzeugnisforschung', Freie Universität Berlijn, 14-15 november 2003.

3. Dorothea Sturkenboom, *Spectators van de hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw* (Hilversum 1998) 189-192, 235-244; Jaqueline Pearson, *Women's reading in Britain: a dangerous recreation* (Cambridge 1999).

4. Erika Kuijpers, 'Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 23 (1997) 490-522.

5. De drie thema's vormen het raamwerk van het recente overzicht van de Nederlandse boekgeschiedenis, gepubliceerd in elektronische vorm: <http://www.bibliopolis.nl> (9 februari 2004). Het overzicht maakt deel uit van een informatiesysteem en biedt daarom een perfecte toegang op zowel studies over als bronnen voor de Nederlandse leesgeschiedenis. Zie hiervoor ook: Paul Hoftijzer, 'Leesonderzoek in Nederland over de periode 1700-1800. Een stand van onderzoek', in: Th. Bijvoet e.a. (eds.), *Bladeren in andermans hoofd: over lezers en leescultuur* (Nijmegen 1996) 164-182; Berry Dongelmans en Boudien de Vries, 'Reading, class and gender: the sources for research on nineteenth-century readers in the Netherlands', in: *SPIEL* 10 (2000) 56-88.

tiende eeuw in ieder geval geen sprake was van de door de *Nieuwe bijdragen* gesignaleerde stormloop van lezeressen op ‘stukjes van smaak.’ Het lijkt er meer op dat de door het tijdschrift gesignaleerde traditionele lectuurvoorkeur ook eind achttiende eeuw nog gangbaar was. De meeste vrouwen, overigens net zoals het gros van de mannelijke lezers, hielden het bij een klein aantal voornamelijk religieuze boeken, zoals dat eerder in de eeuw ook al het geval was.⁶

De auteur van de *Nieuwe bijdragen* schatte de lectuurvoorkeur van zijn tijdgenoten dus niet goed in, maar was dat ook het geval voor het leesgedrag? De boekhistorische onderzoeken brengen dan wel de smaak van de consument in beeld, maar ook hieruit wordt niet duidelijk hoe de boekenconsument zijn of haar boeken las. Om zicht te krijgen op de omgang met het gedrukte woord in het dagelijks leven, zijn egodocumenten van onschatbare waarde. Aan deze bronnen kan geen cijfermateriaal over grote groepen worden ontleend, maar ze laten juist wel zien wat er achter die cijfers schuilging. Ze tonen wat er daadwerkelijk werd gelezen, in plaats van wat er werd gekocht of op de boekenplank stond, en laten zien hoe er met de boeken werd omgegaan: hoe lezen werd ingepast in het dagelijks leven en op welke manieren er werd gelezen.⁷ Ze bieden de mogelijkheid de sociale geschiedenis van het lezen te beschrijven vanuit het perspectief van de boekenconsument zelf.

Het dagboek van de uit Leiden afkomstige Jacoba van Thiel is zo’n egodocument dat een uniek en gedetailleerd beeld geeft van een lezeres van de generatie die door de *Nieuwe bijdragen* als traditioneel werd betiteld. Zij werd in 1742 geboren en maakte tussen 1767 en 1770 dagelijks aantekeningen waarin ze haar ziel voor God blootlegde. Op schrift gaf ze zich rekenschap van haar gedrag en innerlijke gesteldheid en volgde zo haar spirituele vorderingen, in de hoop eens deel te hebben aan Gods genade. Haar ‘rekenboek van de ziel met God’, zoals ze haar dagboek noemde, is dus het verslag van een diep bevindelijk geloofsleven en houdt nauw verband met de piëtistische traditie, zoals Fred van Lieburg elders in dit themanummer beschrijft. Maar bij haar papieren overdenkingen volgde Van Thiel nauwkeurig haar bezigheden gedurende de dag, zodat de tekst ook het verslag is van het dagelijks leven van

---

6. Han Brouwer, *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van Zwolse boekverkopers 1777-1849* (Leiden 1995) 215-220; José de Kruijf, *Liefhebbers en gewoontelezers. Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999) 171-180.

7. De eerste Nederlandse studie naar leesgedrag in een dagboek is Arianne Baggerman, ‘Lezen tot de laatste snik. Otto van Eck en zijn dagelijkse literatuur (1780-1798)’, in: *Jaarboek voor de Nederlandse Boekgeschiedenis* 1 (1994) 57-88. Zie ook: Idem, ‘Otto van Eck en de anderen. Sporen van jonge lezers in schriftelijke bronnen’, in: B. Dongelmans e.a. (eds.), *Tot volle waschdom : bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur* (Den Haag 2000) 211-224.

een jonge achttiende-eeuwse vrouw, een vrouw die regelmatig met een boek in haar handen zat en daar ook over schreef.⁸

Vanwege de religieuze context van dit piëtistische dagboek mag verwacht worden dat Van Thiel voldoet aan het beeld dat de *Nieuwe bijdragen* schetste van de traditionele lezeres. Inderdaad noemde zij Luijken, Cats, Bunyan en Du Moulin, maar deze teksten begrepsden niet haar geestelijke horizon. In het navolgende zal ik het dagelijks lezen van Jacoba van Thiel beschrijven en daarbij ingaan op de titels die ze las, op de plaatsen en tijden én op de manieren van lezen.

Een Leidse domineesdochter

Toen Jacoba van Thiel aan haar dagboek begon, woonde ze samen met haar zus Anna Catharina en haar zwager Petrus Isaäcus de Fremery in de pastorie van het dorp Overschie, waar haar zwager predikant was. De zusters Van Thiel kwamen uit Leiden, domicilie van hun vader sinds deze in 1747 het actieve predikambt had neergelegd. Dominee Roeland van Thiel was een gefortuneerd man. Toen hij in 1756 overleed, liet hij een erfenis na van bijna honderdduizend gulden.⁹ Deze viel geheel toe aan de kinderen, want de predikant was al jarenlang weduwnaar. De kinderen bleven dus als wees achter en de twee minderjarigen, Jan en Jacoba, werden toevertrouwd aan de zorg van voogden.

De lectuurvoorkeur van de lezer hing onder meer samen met de in de jeugd bijgebrachte leesvaardigheid en dat hing weer samen met welvaartsverschillen. In lagere sociale groepen leerden vele kinderen helemaal niet lezen en schrijven of kreeg de jeugd slechts kortstondig onderwijs, zodat ze waarschijnlijk alleen eenvoudige, in gotische letter gedrukte werken kon door-

---

8. Het dagboek bevindt zich in het Gemeentearchief Rotterdam, handschriften inv.nr. 1264. Over Jacoba van Thiel: H.C. Hazewinkel, 'Uit het dagboek van Jacoba van Thiel', in: *Rotterdams Jaarboekje* (1950) 148-176; Thea Gaasbeek, Het dagregister van Jacoba van Thiel: 1767-1770 (ongepubliceerde doctoraalscriptie EUR 1995). Haar dagboek is ook als leeshistorische bron niet onopgemerkt gebleven. Stronks vergeleek Van Thiels leesgedrag met leesadviezen uit bevindelijke handboeken, Els Stronks, 'Private devotion in a protestant diary: Jacoba van Thiel's "Rekenboek van de ziel met God"', in: Ferdinand van Ingen en Cornelia Moore (eds.), *Gebetsliteratuur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit: Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden* (Wiesbaden 2001) 179-192.

9. Gemeentearchief Leiden, Notarieel Archief, inv. nr. 169; notaris Nicolaas Wolff, 1757, fol. 207-292v (boedelscheiding). Het oudste kind, Johanna van Thiel, kreeg toen haar erfdeel uitgekeerd. Zij huwde in dit jaar Gijsbert de Brouwer, predikant te Jaarsveld. In 1763 kregen de overige drie kinderen Van Thiel hun erfdeel. Die boedelscheiding in: idem, 1763, fol. 326-409v. In de belastingheffing van 1748 werd Roeland van Thiel in de hoogste klasse aangeslagen, zie Gemeentearchief Leiden, Stads Archief 11, inv. nr. 4092: opschrijfboekjes, en inv. nr. 4129: kohier van het provisioneel middel.

nemen. Jacoba van Thiel daarentegen kwam uit een gegoede familie, waar voldoende middelen waren om een gedegen opleiding te bekostigen, zodat zij een uitstekende leesvaardigheid verwierf. Daarbij had haar vader een omvangrijke bibliotheek, wat ongetwijfeld van grote invloed was op haar intellectuele ontwikkeling. Sekseverschillen waren eveneens van invloed op de leesvaardigheid. Van Thiels voogden vonden het niet nodig haar méér dan de Nederlandse taal te leren. Kennis van het Frans, hoewel niet ongebruikelijk voor meisjes, vonden zij blijkbaar voor iemand van haar milieu niet nodig en verdere talenkennis oordeelden zij helemaal overbodig. Heel anders was de houding van de voogden tegenover de enige jongeman van het gezin. Voor hem contracteerden zij een leraar Latijn, die Jan eens in de week kwam onderwijzen, ongetwijfeld om hem klaar te stomen voor de Latijnse school. In dezelfde periode betaalden de voogden zes gulden aan Marijtje Kool, 'voor ses maanden onderwijs in't wollenaijen van juffr. Jacoba'.¹⁰

Jan van Thiel ging na de Latijnse school door naar de universiteit, studeerde theologie en werd in 1769 tot predikant beroepen in het dorp Spanbroek. Voor Jacoba van Thiel was een dergelijke loopbaan niet weggelegd. Volgens de heersende opvatting zou haar toekomstige levensweg langs de stadia van echtgenote en moeder lopen. In 1765 was daar blijkbaar nog geen zicht op en het opzetten van een zelfstandig huishouden was voor een vrouw ongebruikelijk, reden waarom Jacoba van Thiel bij haar zus en zwager introk. Haar hele leven is ze verder aan hun zijde gebleven. Van Thiel is nooit getrouwd en verhuisde in het spoor van de carrière van De Fremery met het gezin mee naar Goes en later naar Den Bosch. In deze plaats overleed ze op 58-jarige leeftijd en werd ze op 18 oktober 1800 begraven op het kerkhof van de Sint Janskerk.

Het dagboek van Jacoba van Thiel is één van de 21 dagboeken van vrouwen uit de vroegmoderne tijd die zijn overgeleverd.¹¹ Indicatief voor de plaats van het schrift in een vrouwenleven is dat daar 247 dagboeken van mannen tegenover staan. Het dagboek is dan ook geen typisch vrouwelijke manier van schrijven over het eigen leven, zoals lang werd aangenomen. Wanneer een bredere groep egodocumenten van beide seksen met elkaar wordt vergeleken, zoals Willemijn Ruberg deed voor een aantal vroeg negentiende-eeuwse teksten, blijken de verschillen weinig pregnant.¹² Het project *Controlling time and shaping the Self* van Arianne Baggerman, zoals beschreven in de inleiding van dit themanummer, zal ons leren of we deze conclusie door kunnen trekken naar een grote groep egodocumenten over een lange tijd.

---

10. Gemeentearchief Leiden, Notarieel Archief, inv. nr. 169: notaris Nicolaas Wolff, 1757, fol. 135-204v (rekening van de boedel).

11. Dit cijfer is gebaseerd op R. Lindeman, Y. Scherf en R.M. Dekker, *Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw* (Rotterdam 1993).

Op zichzelf beschouwd vertonen de vroegmoderne dagboeken van vrouwen wel enige opvallende karakteristieken. Zo zijn verreweg de meeste geschreven na 1750 en is bijna de helft gegoten in de vorm van een spiritueel, bevindelijk dagboek. Dat kan in verband worden gebracht met de toename van de alfabetisering. Hoewel altijd nog minder dan mannen, konden toch in de loop van de achttiende eeuw steeds meer vrouwen lezen en schrijven.¹³ Het grote aandeel bevindelijke dagboeken weerspiegelt de groeiende populariteit van het gereformeerd piëtisme, maar wijst er ook op dat het religieuze discours vaak het enige was waarin vrouwen zich in geschrifte konden uiten.

Dagelijkse lectuur

In de 21 dagboeken van Nederlandse vrouwen uit de vroegmoderne tijd komt lectuur regelmatig ter sprake, maar in geen van de dagelijkse notities zo frequent als in die van Jacoba van Thiel. Welke boeken hielden haar in het dagelijks leven bezig? Volgens de auteur van de *Nieuwe bijdragen* lazen traditionele lezeressen slechts een klein aantal religieuze boeken. Voor Jacoba van Thiel gold dat evenwel niet. Tussen 1767 en 1770 beschreef zij ten minste 98 titels in haar dagboek. Een deel daarvan bestond uit handgeschreven teksten, maar het waren voornamelijk gedrukte werken die ze las, 74 in totaal. Dit aantal geeft niet noodzakelijk haar complete intellectuele horizon weer, want Van Thiel schreef ook menigmaal op te lezen zonder een boektitel te specificeren, zodat het niet valt uit te sluiten dat ze meer boeken las dan ze in haar dagboek beschreef.

Van de 74 titels die Jacoba van Thiel noemde, behoorden er 57 tot de categorie van de religieuze lectuur. Wat dit betreft past zij uitstekend in het beeld van achttiende-eeuwse lezeressen zoals de contemporaine tijdschriftauteur dat schetste. Wanneer aantallen een goede afspiegeling zijn van voorkeuren, dan had Jacoba van Thiel vooral interesse voor prekenbundels, stichtelijke poëzie, devotionele of rituele lectuur en historisch werk. Ze noemde preken van achttien verschillende predikanten in haar dagboek, variërend van de streng orthodoxe Johannes Conradus Appellius tot de meer verlichte Philip

---

12. Willemijn Ruberg, "Je n'écris qu'en vue de m'amuser". Over sekseverschillen in negentiende-eeuwse autobiografieën en dagboeken', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 25 (1999) 157-182. Over het onderzoek naar autobiografische geschriften van vrouwen zie ook: Sheila Ottway, *Desiring disencumbrance: the representation of the self in autobiographical writings by seventeenth-century Englishwomen* (Groningen 1998); Ortrun Niethammer, *Autobiographien von Frauen im 18. Jahrhundert* (Tübingen 2000) 18-34. Nuttig zijn eveneens de lemmata 'Gender and Life Writing', 'Women's diaries and journals' en 'Women's autobiographies' in: M. Jolly (ed.), *Encyclopedia of life writing* (Londen 2001).

13. A.M. van der Woude, 'De alfabetisering', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden VII* (Haarlem 1980) 257-263.

Doddridge, een Engelse predikant van wie vele werken in het Nederlands werden vertaald.¹⁴ Van Thiel noemde eveneens achttien werken met stichtelijke gedichten, zoals de piëtistische bundel van Jacoba Petronella Winckelman, of de bundels religieuze natuurpoëzie van James Hervey, eveneens een Engels predikant, en van Mathias Engelberts, een van Hervey's Nederlandse navolgers.¹⁵ Verder las Van Thiel een vijftiental werken met advies over de dagelijkse devotieele praktijk, zoals Benjamin Bennets praktische handboek *De godsdienstige christen in zyn binnekamer*, waarin onder meer het bijhouden van een spiritueel dagboek wordt aanbevolen.¹⁶ Ten slotte las Van Thiel nog vier geschiedkundige werken, waaronder bijvoorbeeld een biografie van Doddridge en de postuum gepubliceerde brieven van James Hervey.¹⁷

Jacob van Thiels voorkeur ging evenwel niet uitsluitend uit naar het spirituele. Een zeventiental werken die ze in haar dagboek noemde, kunnen als wereldlijk worden omschreven, hoewel de grenzen ten opzichte van het religieuze niet duidelijk te trekken zijn. De vier tijdschriften die ze las gingen bijvoorbeeld zowel over wereldlijke als kerkelijke zaken.¹⁸ Verder las Van Thiel een twaalfstal zedenkundige werken, boeken waarin de auteur poogde de deugdzaamheid van de samenleving te verbeteren middels adviezen, zoals in James Fordyce's adviesboek *De vriend der jonge juffrouwen*, of middels een historische parallel, zoals in het door Jean François Marmontel geschreven *Belisarius*, het boek dat een geweldige polemiektende over tolerantie.¹⁹ Ten slotte kreeg Van Thiel nog vier politiek-historische werken onder ogen, bijvoorbeeld een boek over de zaak Jean Calas, een *cause célèbre* die in Frankrijk

14. Over achttiende-eeuwse prekenbundels zie Jelle Johannes Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750-1800* (Nieuwkoop 1997) met name pagina 265-269, 368-386 over het stilistische en inhoudelijke verschil tussen verlichte en orthodoxe preken. Over Doddridge zie ook: J. van den Berg en G.F. Nuttal, *Philip Doddridge (1702-1751) and the Netherlands* (Leiden 1987).

15. Over Winckelman zie het biografische woordenboek van R. Schenkeveld-van der Dussen (ed.), *Met en zonder lauwerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar* (Amsterdam 1997). Over de gelovige natuurpoëzie en de populariteit van Hervey's werk: J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen 1972). Engelberts werd in het tijdschrift *De Boekzaal* omschreven als 'onzen Nederlandschen Hervey', *Boekzaal* juli 1768, 44.

16. Over dit werk en andere adviesliteratuur met betrekking tot dagboekschrijven, zie het artikel van Arianne Baggerman in dit tijdschrift.

17. Doddridge werd ook gelezen in huize Van Eck, zo vertelt Baggerman elders in dit nummer. Van Thiel noemde verder nog één werk uit een polemiekt rond predikant Meynardus Ruysch en één werk dat, vanwege haar vage omschrijving, niet nader gespecificeerd kan worden.

18. Ze las *De Boekzaal*, de *Vaderlandsche letteroefeningen*, *De denker* en *De artz*. Over dit genre: Gert-Jan Johannes, *De barometer van de smaak: tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995).

19. Hierover: Ernestine van der Wall, *Socrates in de hemel?: een achttiende-eeuwse polemiekt over deugd, verdraagzaamheid en de vaderlandse kerk* (Hilversum 2000).

veel stof had doen opwaaien, niet in de laatste plaats door de bemoeienis van Voltaire, die de onrechtvaardigheid van Calas' doodvonnis wist aan te tonen.

Haar lectuurvoorkeur overziende, kan de bevindelijke lezeres Jacoba van Thiel niet zonder meer als traditionele lezer worden gekwalificeerd. Ze las inderdaad vooral religieuze werken, waarmee ze past in het door de *Nieuwe bijdragen* en de historiografie van het lezen geschetste beeld, maar dat betekende niet dat zij weinig las. Het aantal boeken dat ze in haar dagboek noemde was vrij groot en is geenszins te typeren als een eenvormige massa, want het hele religieuze spectrum, van orthodox tot verlicht protestant, was erin vertegenwoordigd. Bovendien las zij niet uitsluitend geestelijke lectuur. De zeventien andere titels kunnen eerder als wereldlijk omschreven worden, inclusief enkele werken die in de geschiedschrijving van de Verlichting een vaste plaats hebben verworven.

Lezen en het dagelijks leven

Het dagboek van Van Thiel geeft niet enkel een gedetailleerd beeld van haar lectuurvoorkeur, het toont ook haar lezen als onderdeel van haar dagelijks leven. Waren boeken iets voor bijzondere momenten, lezen als een gunst na een dag vol werkzaamheden? Een geschikt moment om te lezen was er voor Van Thiel eigenlijk altijd wel. Zo begon ze de ochtend eens met 'een versje' in Boddaert, las daarna wat voor uit Peiffers, na het middageten gevolgd door nog een gedicht uit eerdergenoemde bundel, en eindigde ze ten slotte 's avonds 'met nog wat in Van Schelles *Predikatiën* te lezen'.²⁰ Maar niet altijd was er zoveel gelegenheid om te lezen, want het huishoudelijk werk nam veel tijd in beslag. Er ging eigenlijk geen dag voorbij zonder dat Van Thiel naaiwerk deed en daarnaast besteedden Jacoba en haar zuster veel tijd aan wassen, schoonmaken, eten bereiden en talloze andere huishoudelijke klussen. De tijd die Van Thiel aan boeken kon besteden werd daarnaast ook bepaald door haar sociale leven. Visites aan of van dorpsgenoten waren een dagelijks terugkerende tijdsbesteding en er verbleven regelmatig gasten op de pastorie, waarmee de tijd al converserend werd doorgebracht.

De conversatie en het werk waren niet altijd beletsels voor het lezen, omdat de bezigheden ook gecombineerd konden worden, wat al dan niet uit noodzaak vaak gebeurde. Zo wisselde Van Thiel lezen en werken vaak af en was het, in haar eigen woorden, 'volgens gewoonte' dat ze de ochtenden doorbracht met naaien en lezen.²¹ Een tweede manier om werk en lezen te combi-

20. Gemeentearchief Rotterdam, handschriften inv.nr. 1264: Dagboek Jacoba van Thiel, 22-10-1767. In het vervolg van dit artikel zal alleen naar de datum worden verwezen.

21. 4-1-1769.

neren was door voor te lezen. Zo schreef Van Thiel in januari 1769: ‘s Morgens was ik veelal bezig met het overstrijken van het gestevene goet, terwijl zuster nu en dan wat las in v.d. Kemp, gelijk ik ook noch deed’.²² Op bezoek bij een vriendin hielp Van Thiel haar met strijken en las ze haar tijdens dat werk voor uit de bijbel.²³ Middels voorlezen kregen boeken tevens een plaats in het sociale leven. Toen er een familielid te gast was in Overschie, lazen Van Thiel en haar zuster elkaar niet meer voor, maar werd de logé ingeschakeld: ‘Nadat wij ’s morgens ontbeten hadde ging ik met zuster na de zolder om eenig goet af te nemen en doe rekte wij met elkander tot 12 uren terwijl nicht de goetheijd had om weder een weijnig in Bennet te lezen’.²⁴ Ook op andere momenten in het gezelschapsleven werd er voorgelezen. Het theedrinken in de middag was een vast onderdeel van de dag en regelmatig werd dit moment gebruikt om te lezen: ‘Na [...] het noodige verrigt hebbende, gingen wij na de coepel om daer een copje thee te drinken. Daer was het allerverrukkelijkst. Onder het theedrinken las zuster en ik beurtelings in de bespiegelingen over de lente’, zo noteerde Van Thiel eens.²⁵

Lezen in veelvoud

Op basis van het aantal en het soort boeken dat Van Thiel las, kan zij niet zonder meer als traditionele lezeres worden getypeerd. Geldt dat ook voor de manieren waarop ze die boeken las? Was haar leesgedrag eenvormig of divers? Haar dagboek biedt de mogelijkheid nader te beschrijven wat lezen precies inhield. Om de activiteit weer te geven gebruikte Van Thiel eigenlijk altijd het werkwoord ‘lezen’, waarbij ze vaak aangaf hoeveel ze gelezen had. Ze las ‘een weinig’ dan wel ‘wat’, of juist ‘veel’ dan wel ‘nogal veel’. Door tijdgebrek, in dit geval veroorzaakt door het maken van aalbessengelei en frambozenmoes, kon Van Thiel bijvoorbeeld maar weinig lezen in een werk van Hervey, waaruit ze maar ‘een enkele brief’ las.²⁶ Daarentegen las ze een andere dag ‘nogal veel’ in Van der Kemp. Van het theedrinken, dat ergens halverwege de middag plaatsvond, tot ’s avonds acht uur zat zij afwisselend te naaien en te lezen in dit boek.²⁷ Van Thiel las dus soms op een dag korte stukken in een boek, maar hetzelfde werk kon haar ook voor langere tijd op een dag onafgebroken bezighouden.

---

22. 13-1-1769.

23. 23-9-1769.

24. 10-8-1769. Het hier genoemde familielid was Catharina de Fremery, oudste zus van Petrus Isaäcus.

25. 27-5-1769.

26. 29-7-1768.

27. 28-6-1768.

De twee verschillende manieren van lezen, in gedeelten en onafgebroken, zijn eveneens te onderscheiden wanneer wordt gekeken naar het aantal dagen dat een boek de aandacht van Van Thiel vasthield. Sommige titels noemde ze maar een of enkele malen in haar dagboek, andere kwamen voortdurend terug. De bijbel komt maar weinig voor in Van Thiels door het bevindelijke geloof beïnvloede notities en dat is opvallend. Wat bijbellezen aanging, volgde Van Thiel de aanbevelingen in bevindelijke handboeken niet, een kenmerkend aspect van de piëtistische leescultuur.²⁸ Het zijn met name prekenbundels en dichtverzamelingen die vele keren in het dagboek van Van Thiel terugkomen. Van der Kemp's *Christen geheel en al het eigendom van Christus* noemde ze verreweg het meest, maar ook de preken van Appellius en Van Schelle sloeg ze regelmatig open. De stichtelijke dichtbundels van onder meer Schutte, Voet en Boddaert stonden eveneens vaak op Van Thiels leesmenu.

Het regelmatig terugkomen van een en dezelfde boektitel in het dagboek weerspiegelt in de eerste plaats Jacoba van Thiels gebruik om steeds korte gedeelten te lezen, waardoor het heel lang kon duren voordat zij bijvoorbeeld een prekenbundel helemaal had uitgelezen. Dit genre was ook zeer geschikt voor deze manier van lezen, want ze bestonden uit afzonderlijke preken, die weer uit duidelijk gescheiden gedeeltes waren opgebouwd. Van der Kemp's *Christen* bijvoorbeeld, bestond uit 52 preken over de catechismusvragen, waarbij elke preek was opgedeeld in een tekstverklaring en een toepassing. Van Thiel las met tussenpozen uit dit boek één preek of een gedeelte daarvan. Dat betekende echter niet dat het lezen in Van der Kemp haar al snel verveelde of te machtig werd. Ze las dit werk volgens een zeker schema door, dat aansloot bij de behandeling van de catechismusvragen in de kerkdienst. Dichtbundels konden op een zelfde manier, dat wil zeggen in gedeelten, gelezen worden. Van Thiel las een of enkele gedichten op een dag en deed dat een aantal dagen later weer, maar anders dan de prekenbundels, las ze de dichtverzamelingen doorgaans niet van begin tot einde door. Ze sloeg er af en toe een lied in op, soms wellicht willekeurig, maar vaker om een speciale reden. Na de middagdienst in de kerk van Overschie sloeg Van Thiel bijvoorbeeld in Schutte de 'nabetragting als men uijt het gehoor van Gods woord komt' op.²⁹ Zowel eind 1768 als eind 1769 las ze in Schutte gedichten 'toepasselijk op de tijd'.³⁰

Boektitels komen in de tweede plaats vaker in het dagboek voor, omdat Van Thiel ze soms meer dan eens las. Ze sloeg bijvoorbeeld regelmatig het-

28. Stronks, 'Private devotion', 188; F.A. van Lieburg, 'Piëtistische lectuur in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 13 (1989) 73-87, aldaar 81-82.

29. 28-8-1768.

30. 31-12-1768, 31-12-1769. In Rutger Schutte, *Stichtelyke gezangen* 4 delen (Amsterdam 1762-1787) stonden twee gedichten met de titel: Nieuwjaarszang, deel 11, 163.

zelfde versje uit dichtbundels op, zoals het ‘avondlied’ uit Schutte.³¹ Prekenbundels herlas Van Thiel eveneens, maar dan in zijn geheel. De bundel van Joannes van Schelle bijvoorbeeld, las zij waarschijnlijk drie en in ieder geval twee keer. Ook Wilhelmus Peiffers’ *Geloofs-vastigheid* en de prekenbundel van Van der Kemp las ze tweemaal, laatstgenoemde uiteraard omdat er elk jaar over de catechismusvragen werd gepreekt.

Andere boektitels komen daarentegen maar een of enkele malen in Van Thiels dagboek voor, wat erop wijst dat zij deze in korte tijd doorlas. Over Watts schreef Van Thiel bijvoorbeeld: ‘zonderde ik mij af en begon te lezen in Watts zijn *Handleiding tot het gebed*’.³² Vier dagen daarna in de avond: ‘zaten wij bijeen. Ik zat te najen, tusschenbeijde wat lezende in Watts, die ik ook uijt kreeg’.³³ Tijdschriften als de *Boekzaal* en de *Letteroefeningen* kwamen dan wel meerdere malen in het dagboek terug, maar het betrof wel telkens andere afleveringen van de tijdschriften, die elk op zich door Van Thiel in korte tijd werden doorgenomen. De boeken van Spaller, Marmontel, de levensbeschrijving van Doddridge en die van Boddaert werden op een zelfde manier gelezen. Sommige boeken keek Van Thiel slechts in, zonder ze echt helemaal te lezen. De Brais’ verhandeling over de brieven aan de Romeinen noemde Van Thiel bijvoorbeeld maar een keer. Ze zal het boek niet in een keer hebben uitgelezen, gezien het feit dat ze schreef slechts ‘een weijnig’ te hebben gelezen.

Door de beide manieren van lezen, in gedeelten of onafgebroken, kan Van Thiels leesgedrag zowel monotoon als divers genoemd worden. Op de langere termijn gezien las zij vaak hetzelfde. De prekenbundels en stichtelijk gedichten kwamen voortdurend terug. Over een kortere periode bekeken, las Van Thiels echter heel divers. Op een zomerse dag in 1768 bijvoorbeeld las zij tijdens haar afzondering een vers uit Lodestein, zong daarna een lied uit Schutte, las ’s avonds een stuk uit de *Godvruchtige overdenkingen* van Hervey, om te besluiten met enige ‘schoone gezangen’ in Lodestein.³⁴ Later dat jaar begon Van Thiel de ochtend met het lezen in Van der Kemp, las zij tijdens haar afzondering in Watts’ *Hand-leiding tot het gebed*, werd de middagthee doorgebracht met de *Hekelschriften* van Rabener en stond ’s avonds eerst Van der Kemp en later Van Schelle op het program.³⁵ Zo las Van Thiel wel vaker meerdere boeken op een dag.³⁶

31. Schutte, ‘Avondzang, of de aannaderende nacht geloovig bespiegeld’, in *Stichtelyke gezangen*, deel I, 104.

32. 26-10-1768.

33. 31-10-1768.

34. 25-6-1768.

35. 26-10-1768.

36. Vier titels per dag leek daarbij wel het maximum te zijn. Van Thiel beschreef zeven dagen waarop ze vier titels doornam. Op 34 dagen maakte ze aantekeningen over het lezen van drie werken. Op 125 verschillende dagen noemde ze twee boektitels.

Voor het lezen van dichtbundels als die van Schutte had Van Thiel, behalve het lezen in gedeelten, nog een andere manier. De dichters hadden hun poëzie immers op (bestaande) muziek gezet, zodat ze ook gezongen kon worden, iets wat Jacoba van Thiel met grote regelmaat deed. Zingen en lezen gingen soms moeiteloos in elkaar over, zoals tijdens het bezoek van Johannes Oyers, waarover Van Thiel noteerde: ‘zongen wij eens uijt Schutte en de heer Ojers las doe daer uijt nog eenige vaersen’.³⁷ Wanneer het op muziek aankwam, was Oyers een graag geziene gast, want deze organist uit Leiden kon het gezang ook ‘ongemeen mooi’ instrumentaal begeleiden, aldus Van Thiel.³⁸ Zuster speelde ook wel eens op het orgel van de pastorie, maar Van Thiel zelf leek het klavierspel niet te beheersen, aangezien zij nooit schreef dat zij de toetsen bediende. Zingen deed ze daarentegen des te meer.³⁹

Een andere variatie in het leesgedrag van Jacoba van Thiel was de afwisseling tussen alleen en samen lezen. Regelmatig trok ze zich terug met een boek, letterlijk wanneer ze las tijdens haar uur van geestelijke overdenking – een gebruikelijk onderdeel van de dag –, maar ook op andere momenten was er gelegenheid om, in haar woorden, ‘voor mij zelve’ te lezen.⁴⁰ In hoeverre het voor haar op deze momenten eveneens mogelijk was zich van gezelschap af te sluiten, wordt uit het dagboek niet duidelijk. Soms was dat wel het geval, zoals de keer dat Van Thiel, na een wandeling in de tuin van de pastorie, ‘op een bankje’ aldaar een tijd in Van Lodensteins gedichtenbundel bladerde.⁴¹ Zeker is dat Van Thiel om alleen te lezen niet per se alleen hoefde te zijn. Te Spanbroek bracht zij een avond door in gezelschap van haar broer en de dienstmeid ‘met dan wat te najen en dan wat te lezen’. Nu was het in dit gezelschap wel heel geschikt lezen, want iedereen was muisstil ‘vermits broer bij ons zat te studeren’. Niemand durfde hem te storen bij de voorbereiding op zijn eerste optreden als predikant, al was het maar omdat hij er zelf erg nerveus voor was.⁴² Niet altijd was de omgeving zo rustig. Op weg in de schuit van Overschie naar Leiden, probeerde Van Thiel in Du Moulin te lezen, ‘doch het praeten belette mij er de regte vrugt van te genieten’.⁴³

---

37. 15-3-1768.

38. 31-8-1768. Johannes Oyers was organist in Leiden en kende het gezin Van Thiel al van jongs af aan. Hij had de kinderen Van Thiel muzikles gegeven, zo blijkt uit de verantwoording van de voogden, Gemeentearchief Leiden, Notarieel Archief, inv. nr. 169; notaris Nicolaas Wolff, fol. 135-204v (rekening van de boedel).

39. Bijvoorbeeld 22-4-1769: ‘doe het ligt opkwam zong ik met zuster terwijl zij speelde psalmen en geestelijke liederen’.

40. 3-12-1767.

41. 24-6-1768.

42. 21-11-1769. Bemoedigingen hadden weinig effect op de zenuwachtige broer, die alle hoop verloren leek te hebben: ‘dat God geen wonderwerken deedt en dat hij in ’t geheel geen memorie had’, zo noteerde Van Thiel uit zijn mond.

43. 26-10-1767.

Stil lezen in gezelschap was wel mogelijk, maar wanneer er andere mensen in de buurt waren, leidde dit doorgaans tot een andere manier van lezen, getuige de vele keren dat Van Thiel hardop voorlezen in haar dagboek noteerde. In gezelschap van haar zuster was dit zo'n gangbare praktijk, dat ze er min of meer stilzwijgend aan voorbij ging. Van Thiel schreef wel vaak 'wij lazē', maar ook wanneer ze 'ik las' schreef, kon dat duiden op voorlezen. Zo noteerde ze eens: 'sAvonts las ik eerst in V.d. Kemp, tusschen beijde een nuttig gesprek hebbende met zuster'.⁴⁴ Richtte ze zich onder het lezen af en toe tot haar zus, of spraken ze over wat Van Thiel voorlas?

De vele keren dat er werd voorgelezen in Van Thiels dagelijks leven wijzen op het belang van boeken tijdens de gezellige omgang. Toen bijvoorbeeld niet De Fremery op bezoek was in Overschie, voegde zij zich moeiteloos in het dagelijkse leef- en leesritme van de gezusters Van Thiel. Jacoba, haar zus en haar nicht 'lazen bij beurten V.d. Kemp uijt over de zondag die gepredikt was'.⁴⁵ Het voorleesgezelschap kon eenvoudig uitgebreid worden. Toen in het begin van de zomer van 1768 niet alleen niet De Fremery, maar ook Van Thiels oudste zuster met haar echtgenoot in Overschie verbleef, onstond er een heus leesclubje. Op drie dagen zaten de vier dames 's ochtends en 's avonds bijeen en lazē zij 'bij beurten' de *Belisarius* van Marmontel.⁴⁶

De andere reden waarom voorlezen zo veelvuldig voorkomt in het dagboek van Van Thiel, heeft te maken met de toenmalige gendernormen. Lezen mocht volgens velen niet ten koste gaan van wat zij zagen als de verantwoordelijkheid van de vrouw, namelijk het bestieren van het huishouden. Van Thiels leesgedrag komt wat dit betreft eveneens overeen met de gedrukte adviezen: voorlezen komt namelijk tevens zo vaak in haar dagboek voor, omdat het voor haar de enige manier was om te lezen zonder haar andere taken te verwaarlozen. Zo kon zij de vele huishoudelijk werkzaamheden toch verrichten, zonder van boeken verstoken te zijn. Toen de was eens gerekt moest worden, profiteerden Van Thiel en haar zuster van het bezoek van niet de Fremery, die voor hen de 'goetheijt' had tijdens het werk uit Bennet voor te lezen.⁴⁷

In het leven van Jacoba van Thiel was voorlezen geen exclusief vrouwelijke aangelegenheid. Mannen deden er ook aan mee, maar zij waren wel altijd de lezer en nooit de toehoorder. De hiërarchische verhoudingen tussen de sekse kwam dus ook bij het voorlezen tot uiting.⁴⁸ Toen Johannes de Fremery, broer van Petrus Isaäcus, een paar dagen in Overschie verbleef, las hij een

---

44. 3-12-1768.

45. 25-7-1769.

46. 11, 15 en 16-6-1768.

47. 10-8, 11-8-1768.

48. Volgens de gendernormen hoorde dat ook zo te zijn, zie Pearson, *Women's reading*, 172.

aantal keren voor Van Thiel en haar zus voor uit Peiffers *Geloofs-vastigheid*.⁴⁹ De heer Oyers las voor uit hetzelfde werk, maar ook uit Schutte en Sluijter.⁵⁰

De meeste boektitels las Van Thiel zowel alleen als samen, maar er waren enkele boeken die uitsluitend in gezelschap open werden gedaan. Gedeelten uit het werk van Eenhoorn en uit dat van Van Merken las Van Thiel enkel hardop voor, in beide gevallen omdat zij bij iemand op bezoek was en ze de werken dus niet zelf bezat. De *Belisarius* van Marmontel werd eveneens alleen hardop voorgelezen, net zoals Prideaux' *Oude en nieuwe verbond*, de biografie van Hugo de Groot en Bowers *Historie der Pausen*. Deze drie titels werden bovendien uitsluitend door mannen aan vrouwen voorgelezen en dat is opmerkelijk, omdat het in alledrie de gevallen historisch werk betrof. Wanneer de levensbeschrijvingen van Doddridge en Boddaert niet als historisch maar als stichtelijk worden beschouwd, waren het zelfs de enige historische werken die Van Thiel las tussen 1767 en 1770. De enige momenten waarop Van Thiel een boek over (kerk)geschiedenis las, was dus wanneer een man dat haar voorlas.

De vele voorleessessies waaraan Van Thiel deelnam, geven een andere kijk op haar boekenkeuze. De lijst van titels die Van Thiel noemde, kan niet in alle gevallen worden gezien als een directe afspiegeling van haar persoonlijke smaak of interesse. Soms waren het andere mensen die de keuze bepaalden. Het is bijvoorbeeld opvallend dat de twee bij uitstek verlichte boeken, *Belisarius* en Callas' *Aanspraak*, niet Van Thiels eigen keuze waren. Beide werken werden gelezen tijdens bezoeken van haar zuster Johanna de Brouwer. De oudste van de familie Van Thiel hield er duidelijk andere opvattingen op na dan haar jongere zusters. Zij sprak bijvoorbeeld smalend over de godsdienstijver van de 'fijnen', zoals ze de bevindelijke gelovigen spottend noemde.⁵¹ Van Thiel voelde zich juist verwant aan deze gelovigen, maar Johanna zag meer in een religie waaraan redelijkheid ten grondslag lag en huldigde daarmee typisch protestants-verlichte denkbeelden. Deze opvatting, en de leescultuur die ermee samenhang, verdroeg zich niet altijd goed met de piëtistische levenswijze en de plaats die lezen in het bevindelijke gedachtegoed innam. Toen Jacoba en Anna Catharina van Thiel een bezoek brachten aan Johanna in Haarlem, kwam het tot een botsing. Van Thiel had toen, zo schreef ze in haar dagboek:

een nuttig gesprek met zuster Fremery over onzen toestand. Ook lazen wij nog wat, doch dit gaf aenleij dat zuster De Brouwer een wijnig onvernoegt wiert en ons dit te kennen gaf. Hierdoor hadden wij een ernstig gesprek met

49. 20-10, 22-10-1767.

50. 1-9-1768; 15-3-1768; 12-3-1768.

51. 1-6-1768.

haer om de noodsekelijkheid van afzondering, lezen en bidden te bewijzen. Het bedroefde ons zeer dat haer ed. het niet met ons eens was.⁵²

De boeken die de jongere zussen Van Thiel het voorlezen waard vonden, konden op weinig begrip van de oudste zus rekenen.

De uitval van zus De Brouwer onderstreept dat er lezeressen waren die er een andere lectuurvoorkeur op nahielden dan Van Thiel. De Brouwer las niet zo veel religieuze lectuur, maar daarmee kan niet gezegd worden dat zij gevarieerder las. Zoals het overzicht van Van Thiels manieren van lezen laat zien, bezat ook een lezeres van voornamelijk religieuze boeken een grote diversiteit aan leeswijzen. Dat er moeiteloos werd overgeschakeld van de ene op de andere manier, bleek nog eens in de zomer van 1769. Nicht Catharina de Fremery logeerde toen in Overschie. Van Thiel, haar zus en deze nicht: 'lazen doe bij beurten in Bennet. 'sAvonds wandelde wij aengenaem in den tuijn, zongen eens en lazen doe elk voor ons zelf wat'.⁵³

Voedsel voor de ziel

Lezen was, zo betoogde Jacoba van Thiel tegenover haar zuster Johanna, een noodzakelijke bezigheid. Wat was volgens haar de noodzaak van boeken? In welke situatie greep zij naar lectuur, wat waren haar verwachtingen en voldeden haar boeken daar altijd aan? Bladeren in andermans hoofd is ook met dagboeken niet mogelijk. Voor de dagelijkse notities van Van Thiel geldt dit eveneens, maar zij bieden toch wel enig zicht op haar redenen om te lezen.

Lezen hing voor Jacoba van Thiel vaak nauw samen met bepaalde religieuze verplichtingen. Een boek bracht haar in de juiste stemming voor de kerkgang, de deelname aan het avondmaal of het zelfonderzoek. Zo las ze voorafgaand aan haar uur van geestelijke overdenking in Van Schelle en schreef ze de maand daarop: 'tragte mijn hart tot het waernemen van den godsdienst te bereijden door een versje in Voet te lezen'.⁵⁴ Een ware gelovige zoals Van Thiel dat wilde zijn, behoorde niet alleen op rituele momenten, maar op elk moment van de dag op het hemelse gericht te zijn. Boeken waren haar hierbij behulpzaam, een functie die ze in haar dagboek met diverse termen aanduidde. Een boek lezen betekende 'stigting', gaf 'zegen', maakte 'werkzaam' of was 'nuttig'. Door te lezen raakte Van Thiel 'opgewekt', 'lustiger' en werd ze 'verkwikt'. Tijdens het lezen in Van Leeuwarden bijvoorbeeld, was ze 'zomtijds

---

52. 6-10-1768.

53. 9-8-1769.

54. 19-1-1768; 3-2-1768.

zeer werkzaam'.⁵⁵ Een decemberavond bracht Van Thiel 'gezegend door', onder andere omdat ze 'met veel nut' de gedichten van Voet las.⁵⁶

Stichting of zegen was uiteindelijk vooral een kwestie van het gevoel. Het ging er bij Van Thiel om dat het hart doordrongen raakte van hetgeen ze las. Zo las ze eens met 'ongemeene zegen' in Bennet, waarvan ze 'elk woordt genoegzaam gevoelde in mijn hart', waardoor dit 'week [werd] over hare elendige toestand'. Ze zag een duidelijk onderscheid tussen het hoofd en het hart, of het verstand en de ziel. Tijdens het lezen van de *Samenspraak* van Winckelman bijvoorbeeld, raakte haar verstand wel werkzaam maar haar hart niet.⁵⁷ En om het hart was het Van Thiel uiteindelijk te doen; lezen moest voedsel voor de ziel opleveren, zo omschreef ze het meerdere keren. Helaas hadden boeken niet altijd dat effect op haar. De preek van Van Velzen was volgens Van Thiel heel mooi, 'doch de ziel had er dat voedsel niet van, zoals ze noteerde'.⁵⁸

Hoewel Van Thiel regelmatig opmerkte dat zij door te lezen 'werkzaam' of 'gezegend' werd, is niet altijd duidelijk wat ze daar precies mee bedoeld. Ook Van Thiel zelf was niet altijd zeker over haar gevoel en lezen bood juist dan de mogelijkheid het gevoel onder woorden te brengen, of in ieder geval voorbeelden te vinden van wat een waar christen zou moeten voelen. Zo gaf een preek van Van der Kemp een nauwkeurige omschrijving van wat Van Thiel voelde, alsof 'de man in mijn hart had ingezien'.⁵⁹ Van Thiel probeerde zekerheid te krijgen over haar eigen uitverkiezing. Behoorde zij tot de echte bekeerden? Om dit te weten te komen, zocht ze in boeken theologische uiteenzettingen en praktische voorbeelden van wat een christenleven inhield. De al eerder genoemde Van Velzen las ze om haar eigen gevoel te vergelijken met 'die kenkens van genade welke in alle godtvreesende moeten gevonden worden'.⁶⁰ Appellius leerde Van Thiel dat het bezit van geloofszekerheid eerder een lichamelijke dan een geestelijke ervaring was.⁶¹

Andere teksten gaven eveneens inzicht in het gevoelsleven van een bekeerd christen. In een van de gedichten van Lodestein las Van Thiel de beschrijving van een zielsgesteldheid waarvan ze hoopte die ooit zelf eens te bezitten.⁶² Soms kon Van Thiel haar gedachten niet anders omschrijven dan met de letterlijke tekst in een boek. Haar (on)vermogen zich constant met geestelijke zaken bezig te houden, omschreef Van Thiel als volgt: 'ik mogt met Moulijn wel zeggen dat ik wel vleugelen had om naer boven te vliegen,

---

55. 24-10-1767.

56. 18-12-1768.

57. 13-2-1768.

58. 30-3-1768.

59. 7-12-1768.

60. 1-4-1768.

61. 21-12-1768.

62. 7-9-1768.

maer niet om daer te blijven'.⁶³ De levens van vromen konden Van Thiel ook tot voorbeeld dienen. Na het lezen van de biografie van Jacoba Petronella Winckelman, die als inleiding op haar postuum gepubliceerde gedichten diende, schreef Van Thiel: 'mijn hart wert zeer bewogen door 't zien der werkzaamheden van de godsaligen juff Winkelman', en zij hoopte ook eens 'zo teder en gezet te leven'.⁶⁴

In wereldlijke titels las Van Thiel eveneens (gedrags)voorbeelden, al lagen die dan meer op het gebied van deugdzaamheid. *Belisarius*, het boek van Marмонтel, vond Van Thiel bijvoorbeeld 'ongemeen mooi [...] bijzonder om de zedelessen'.⁶⁵ Het boek was 'bijzonder geschikt om het gedrag van de regeeringsleden na te vormen', zo noteerde ze in haar dagboek.⁶⁶ Het adviesboek van Fordyce beviel Van Thiel uitstekend: 't Kwam mij voor wenschelijk te zijn dat de jonge juff dit boek zonder vooroordeel, tot verbetering van haer zelf in haere vroege jeugd lazen'.⁶⁷ *De Centaurus geen verdichtsel* zou een 'onbevoordeelde noodzakelijk overtuijgen' dat een leven in ongeloof en vermaak verkeerd was.⁶⁸ Wat de voorbeeldfunctie aanging, verschilden de zedenkundige werken in de ogen van Van Thiel dus niet van de religieuze boeken. Maar anders dan bij de religieuze titels, betrok Van Thiel de zedenlessen niet op zichzelf.

Conclusie

Lezen was niet pas in 1797 een levensbehoefte geworden, zoals de auteur van de *Nieuwe bijdragen* meende. Alleen door een egodocument te gebruiken als bron konden we de dagelijkse praktijk van een geletterde vrouw laten zien en aantonen dat er ook vóór deze tijd lezeressen waren voor wie boeken een essentieel onderdeel waren van hun dagelijks leven, wier geestelijke horizon zich verder uitstrekte dan de werken van Cats of Luyken. Inderdaad stond voor Jacoba van Thiel lezen vooral in het teken van een leven als christen en bestond haar lectuur met name uit religieuze titels, aandachtig en herhalend gelezen, maar dit was bepaald geen beperkt corpus, zoals wel wordt gedacht. Bovendien bestond haar lectuur niet uitsluitend uit religieuze titels, maar las ze ook diverse nieuwe genres zoals tijdschriften en zedenkundige werken.

---

63. 21-1-1768.

64. 1-7-1768. De veronderstelling van Van Lieburg, dat piëtistische autobiografen fungeerden als 'modelfiguren', lijkt derhalve gerechtvaardigd. F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991) 197-198.

65. 15-6-1768.

66. 11-6-1768.

67. 7-11-1767.

68. 8-5-1769.

Tussen de enkele boeken door die ze herhalend las, bladerde ze in menig ander werk, wat haar leesgedrag gevarieerd maakte.

Achter het begrip geletterdheid gaan, zo kunnen we aan de hand van het dagboek van Jacoba van Thiel concluderen, vele vormen van leesvaardigheid schuil en dat werpt nieuwe vragen op voor onderzoek naar het alfabetiseringsproces. Behalve een onderscheid tussen geletterden en ongeletterden zouden er ook verschillende gradaties van leesvaardigheid kunnen worden onderscheiden. Niet iedereen beschikte wellicht over dezelfde competentie als Jacoba van Thiel, terwijl haar mogelijkheden weer beperkter waren dan die van anderen. Welke verschillen in vaardigheid bestonden er tussen mensen die konden lezen? Eerder onderzoek heeft een verband aangetoond tussen sociale positie en geletterdheid, maar geldt dit verband bijvoorbeeld ook voor het niveau van leesvaardigheid? En welke invloed hadden andere factoren als gender, beschikbare tijd of ruimte?

Dagboeken waarin lectuur zo uitgebreid aan bod komt als in dat van Jacoba van Thiel, zijn zeldzaam en verdienen juist daarom veel aandacht. Meestal moet de historicus zijn conclusies baseren op cijfers over het alfabetiseringsniveau, op het boekenaanbod of het boekenbezit in een bepaalde periode. Hoe een geletterde in het dagelijks leven met die lectuur omging, blijft noodgedwongen buiten beeld. Egodocumenten bieden de mogelijkheid het perspectief van de lezer bij de analyse te betrekken. Het dagboek van Van Thiel roept onder meer interessante vragen op over het verband tussen sociaal-culturele groepen en lectuurvoorkeur. Hoe bevindelijk het milieu van Jacoba van Thiel ook was, het leidde niet tot een exclusieve lectuurvoorkeur. Er kwamen ook wel eens verlichte werken op tafel. Haar dagboek laat verder zien dat de lectuur van historische lezers en lezeressen niet uitsluitend op basis van het boekenbezit of boekenaanschaf kon worden achterhaald. Voorlezen was een manier van lezen die Jacoba van Thiel veel gebruikte en daardoor bestond een groot deel van haar lectuur uit boeken die andere lezers en lezeressen haar voorschotelden. Dit wijst er tevens op dat het al dan niet bezitten van boeken niet per definitie een maatstaf is voor geletterdheid. Verder onderzoek zou de vraag kunnen beantwoorden wat de invloed is van het sociale aspect van het lezen op het alfabetiseringsniveau.

Het is niet toevallig dat juist een lezeres zo vaak in haar dagboek noteerde voor te lezen. Een lezer als predikant De Fremery kon rustig een deel van de dag wijden aan zorgvuldige studie van theologische lectuur, maar lezeressen als diens echtgenote en haar zuster hadden die mogelijkheid niet. Zij konden meestal alleen dan lezen, wanneer zij dit tussen allerlei huishoudelijke taken door deden of wanneer zij middels voorlezen hun werk combineerden met boeken. Sekse was dus niet enkel van invloed op de mate van geletterdheid, zo kan aan de hand van Van Thiels dagboek worden geconcludeerd, het was ook een factor die tot op zekere hoogte gevolgen had voor de betekenis van alfabetisering in de vroegmoderne tijd.

Over de auteur

Jeroen Blaak studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen. Hij verzorgde de uitgave van een zeventiende-eeuwse autobiografie van de Amsterdamse ambachtsman Hermanus Verbeeck, *Memoriaal ofte mijn levensraijssinghe* (Hilversum 1999). In 2004 promoveerde hij aan de Erasmus Universiteit bij Rudolf Dekker en Maria Grever op het proefschrift *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland, 1624-1770* (Hilversum 2004). Momenteel is hij als onderzoeker verbonden aan project *Controlling time and shaping the Self*.

E-mail: blaak@fhk.eur.nl